

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЕЛІТА ХУІІ-ХУІІІ СТ.: ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

Володимир Білецький, Головний науковий співробітник
Донецького державного технічного університету,
доктор технічних наук

Ми продовжуємо друкувати матеріали про окремих визначних діячів України, які належать до еліти нації. Таким чином формується б а н к д а н и х для розгляду комплексу проблем теорії еліт в застосуванні до українського суспільства. Сьогодні пропонуємо матеріал про Феофана Прокоповича (17.06.1677 - 08.09.1736) - визначного українського вченого, письменника, церковного і громадського діяча.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ

Свого сина, народженого 1677 року, київський купець Церейський назвав Єлисієм (за іншою версією Єлезаром). Хлопчик рано осиротів і з 7 років його долею опікується дядько по матері Феофан Прокопович. Саме він, будучи ректором Києво-Могилянської Академії, віддає Єлисія у Києво-Братську школу. Через 3 роки, всього 10 років від роду, перед талановитим учнем відкрилися двері Академії. На непересічні здібності молодого студента звертає увагу проректор Академії В.Ясинський та професор філософії Г.Одорський. На формування світогляду майбутнього мислителя вирішальну роль справляють філософські ідеї визначних українських вчених Й.Кононовича-Горбацького, І.Гізеля, Й.Кроковського, І.Поповського, П.Колачинського, П.Могили.

Але незгоди життя не покидають Єлисія - в 12 років він осиротів удруге, втративши свого друга і наставника, рідного дядька Феофана. Це, однак, не перериває навчання в Академії, бо юнак нестримно прагне знань. За 7 років студій він проходить повний курс «світських» наук. Далі - традиційна на той час для випускників Київської Академії освітня мандрівка до інших наукових центрів Європи. Удосконалюючи свої знання в колегії св. Афанасія в Римі Єлисії удостоюється такого запису в матрикулі: *«великих здібностей і найвищого успіху»*. Після трьох років закордонних студіювань у 1704 р. повертається до рідного Києва, де постригається в ченці прийнявши при цьому ім'я та прізвище свого дядька - Феофан Прокопович. Так закінчується юність Єлисія.

Зрілість вченого, його сходження проходить в стінах «альма матер» - Києво-Могилянській Академії. У 28 років він уже професор поетики Академії (1705), через рік - професор риторики, а протягом 1707-1709 рр. викладає один з найпрестижніших предметів - філософію. За ці роки Ф.Прокопович пише ряд наукових творів, виступає в них проти авторитаризму, догматизму, фанатизму, висміює забобони, невігластво, схоластику.

В 1712 р. Феофан Прокопович як найдостойніший з достойних обирається ректором Київської Академії. Це час розквіту Прокоповича як вченого. Великий знавець праць античності, а також Ф.Бекона, Г.Галілея, Р.Декарта, Т.Гобсона, Б.Спінози, Д.Локка та ін. він, наділений неординарним розумом, стає найяскравішою постаттю українського Просвітництва. Філософ, політик, математик, історик, поет, драматург, байкар, публіцист Прокопович у київських релігійних колах називається «сретиком», хоча як ректор Академії саме він читає студентам курс теології. І при цьому Єлисії-Феофан залишається просто людиною, він, як і кожен українець любить гумор, має веселу вдачу, кохається в музиці, живопису, відвідує театральні видовища.

Третій період життя українського мислителя круто змінює плин подій. Цар Петро I «по высочайшему велению» викликає Прокоповича до Петербургу і призначає своїм радником. Але Прокопович не втрачає надії повернутися в Україну, Київ - цілий рік місце ректора в Київській Академії залишається ще за ним, що було безпрецедентно в історії цього найвищого українського навчального закладу. Та не судилося...

Ф.Прокопович значною мірою визначає напрямок і хід «Петровських реформ», суттєво впливає на формування Петербургської Академії - переважно з іноземців, які привезли просвітницькі ідеї в молоду Росію. Цікавим є маловідомий факт про роль Ф.Прокоповича в долі М.Ломоносова. Він прихистив здібного юнака Михайла в своїй оселі і не допустив його виключення з Слов'яно-греко-латинської академії, як того прагли деякі бояри. Для цього Ф.Прокопович використав свій високий титул царського радника. Більше того, Ф.Прокопович посилав молодого М.Ломоносова в свою Київську Академію вчитися, що той і робить. Доречі, найімовірніше саме тут (або безпосередньо від свого вчителя Ф.Прокоповича) Ломоносов чує на лекціях тезу про незнищенність матерії (в стінах Київської Академії її проголошував ще Інокентій Гізель - «український Арістотель» (1600-1683)), яку потім талановито підтверджує хімічними дослідженнями.

Сповнене бурхливими подіями життя Феофана Прокоповича закінчилося в Новгороді 8 вересня 1736 р. Останніми словами мислителя були: «О голову, голову, розуму упившись, куди ся прихилиш?»[1-4].

ТВОРЧИЙ ДОРОБОК

В 1779 р. в Києві вийшов тритомник лекцій з риторики, логіки, фізики, математики й етики, які читав Ф.Прокопович у Києво-Могилянській Академії в 1705-1709 рр. Раніше в радянські часи були опубліковані твори Ф.Прокоповича в Москві та Ленінграді (Ф.Прокопович.Сочинения, М.-Л., 1961). Ф.Прокопович - автор «Букваря», за яким багато десятиліть вчилися українці, росіяни, білоруси, греки, молдавани, серби, грузини, болгары. Його твори були дуже поширені в усіх східнослов'янських країнах. Скажімо, у Сербії «Первое учение отрокам» витримало 7 перевидань. Курс теології Ф.Прокоповича опубліковано латинською в Кенігсберзі в 70-тих роках ХУІІІ ст. в трьох томах, і тоді ж у Лейпцігу в шести томах. В перекладі російською цей же курс видано в Москві в ХУІІІ ст. І це тільки деякі твори великого мислителя, письменника, політика, науковця. Твори Ф.Прокоповича видавалися книжною і лературною українською, латинською, старослов'янською, російською, німецькою, англійською, французькою, шведською, іншими мовами[1].

Ф.ПРОКОПОВИЧ ПРО СВІТОБУДОВУ

Філософські погляди Ф.Прокоповича базувалися на об'єктивному ідеалізмі[5]. Він доводив, що Бог існував «раніше буття світу... як найдосконаліший розум»[6]. Виникнення світу речей за Ф.Прокоповичем сталося шляхом божественної еманції (випромінювання, витікання). Треба сказати, що ці погляди (близькі до неоплатонізму) поширювалися ще в Київській Україні-Русі. Але поряд з тим у творах Ф.Прокоповича є багато тверджень, які тяжіють до пантеїзму та деїзму. Так в своїй «Натурфілософії» він пише: «Під природою розуміють самого Бога»[7]. Або в іншому місці: «Повне визначення природи збігається з Богом щодо природних речей, в яких Він з необхідністю існує і які Він рухає. Звідси випливає, що це визначення не лише природи..., а воно, очевидно, відноситься й до матерії і форми», «У природі існує й живе Бог», «Бог є в речах», «природа зберігається Богом, а це все одно, що зберігаються субстанції»[7, 10]. Це дуже близько до дефініції Дж.Бруно «Бог в речах»[8], або Б.Спінози: «...сам всесвіт і є Бог»[9]. Одночасно Ф.Прокопович виступає проти антропоморфізму в розумінні Бога: «Не розумно міркують ті, - говорить він, - які думають, що Бог є подібним до складу людини і що нібито він має і голову, і бороду, і руки, і ноги та всі інші тілесні члени»[12]. На думку Прокоповича погляди «антропоморфітів, які буесловили про Бога, що він має подібні тілесному складові нашому органи» є не що інше як залишки первинних вірувань стародавніх народів[1, 7].

Надзвичайно цікавими є окремі тези Ф.Прокоповича про світобудову, які адекватні або навіть ідентичні сучасним уявленням астрономії, космології та космогонії. Ось деякі з них: «Світ... не є нескінченним, але замкненим та обмеженим певними границями»[1](адекватно сучасним уявленням про Метагалактику); «Передусім, треба знати, що рух з часом має дуже тісний зв'язок так, що ніщо не рухається інакше як у часі і ніщо не вимірюється часом, якщо не рухається»[1]. По суті справи тут Ф.Прокоповичем сформульовано *фундаментальну тезу* про

зв'язність часу, простору і матерії, яка лежить в основі *сучасної теорії відносності*. Тільки «закритість» досягнень українських мислителів перед світом і невивченість їх праць до сьогодні не дає змоги поставити ім'я нашого вченого на достойне місце поряд з Лукрецієм Тітом Каром, Ньютоном, Фрідманом, Айнштайном - і сучасні фізики повинні попрацювати в цій галузі, переосмисливши і переоцінивши доробок українських мислителів, зокрема Ф.Прокоповича, надати світової відомості їх непересічним, а іноді й абсолютно піонерським досягненням.

А ось хоча й теологічне за формою, але наукове за змістом формулювання закону незнищеності матерії за Ф.Прокоповичем: «...матерію не можна ніколи створити, ані зруйнувати, також ні збільшити, ні зменшити ту, яку створив Бог на початку світу, і якою і в якій кількості створена, такою залишається досі й буде залишатися завжди»[1]. За Ф.Прокоповичем світ є «матеріальним сполученням речей», а «небо складається з матерії»[1]. Поряд з Епікуром та Анаксархом, М.Кузанським, Г.Галієм, Дж.Бруно Ф.Прокопович фактично визнає множинність світів. Наголошує, що Чумацький Шлях - скупчення зірок, вчить про єдність світу через матерію: «Матерія є спільною й однаковою в усіх тілах, проте форми різні»[1]. Мислитель цілком слушно вважав, що «немає матерії без форми». Таких визначень, тлумачень ми зустрічаємо безліч, читаючи «Фізику» Ф.Прокоповича. Основними своїми ідейними супротивниками Прокопович вважав томістів (послідників вчення Фоми Аквінського). Не погоджується Ф.Прокопович і з Епікуром в тому, що атом є неподільним: «всі... тіла теж складаються з нескінченно подільних тілець». До сьогодні ця фундаментальна теза є в центрі уваги фізики. Вже давно стало зрозумілим, що власне атоми подільні, їх місце «неподільних» зайняли елементарні частинки, але й вони, як доведено новітніми дослідженнями, складаються з більш дрібних часточок - кварків. То ж Ф.Прокопович поки що залишається правий - подільність матерії в принципі може бути нескінченною, хоча й специфічною (принцип квантування).

Ф.Прокопович працював над найважливішими фундаментальними філософськими, природознавчими, світоглядними проблемами - вченням про матерію, рух і спокій, світло, планети, зірки, Сонце, а також про природні процеси на Землі - землетруси, атмосферні явища. Можна з упевненістю говорити про визначні для того часу досягнення українського вченого на цій ниві, про велику історичну перспективу його ідей. І залишається тільки сумувати з приводу надто вузької відомості й непропрацьованості фахівцями до сьогодні надзвичайно багатой спадщини мислителя. Але, з іншого боку, далеко не все втрачено - нічого не заважає сучасним укладачам підручників та посібників з фізики, астрономії спиратися не тільки на праці відомих закордонних дослідників, але й згадати вітчизняних не менш видатних, але в силу історичних обставин, на жаль, менш відомих вчених.

МІЖ НАУКОЮ І РЕЛІГІЄЮ

Час Ф.Прокоповича - це час коли активно йшло розмежування науки і теології. Принагідно зауважимо, що воно й сьогодні навряд чи закінчилося остаточно. Але нас цікавить позиція в цьому питанні Прокоповича як провідного теолога і науковця одночасно. Безперечним фактом є те, що вміло використовуючи новомодне коперніканство й картезіанство (течія на основі вчення Р.Декарта) Ф.Прокопович робить спробу вдосконалити традиційну теологію, примирити науку і релігію. Йому належить ідея *раціональної теології*[11]. Між Божим одкровенням, законами природи і розумом людини, вважав Ф.Прокопович, не повинно бути суперечностей, бо вони гармонійно пристосовані одне до одного своїм творцем. Однак, якщо між новими даними науки й історичним знанням все ж виявляться суперечності, то це означає, на думку мислителя, що висновки науки підлягають сумніву[11]. Біблійні ж тексти треба тлумачити алегорично, відповідно до рівня уявлень і світосприймання сучасних людей. Не можна позбутися враження про те, що це думка нашого сучасника. Зрозуміло, що з позицій радикального матеріалізму багато з поглядів Ф.Прокоповича неприйнятні. Але водночас, сьогодні теж є спроби об'єднати здавалося б необ'єднуване - божественне і наукове. В цьому контексті Ф.Прокопович прочитується дуже по-сучасному.

Одночасно Ф.Прокопович блискуче показував невігластво схоластів, не боявся піддавати сумніву віками встановлені догмати, цінував науковий пошук, прагнення до наукової істини.

Навіть Біблія не є для нього безперечним авторитетом. В курсі риторики і натурфілософії він говорить про суперечливі місця в Біблії, існуючі неточності.

Ф.Прокопович ґрунтовно досліджує питання *об'єкту і суб'єкту пізнання*, проблеми *чуттєвості і мислення, методів пізнання*.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ Ф.ПРОКОПОВИЧА

Ф.Прокоповича можна з впевненістю назвати автором *теорії просвіченого абсолютизму*. Він був основним ідеологом реформ Петра I. Критичне вістря своєї теорії держави Ф.Прокопович спрямовує на князівсько-боярську опозицію процесу централізації держави і проти зверхності і автономії влади церкви стосовно держави. Створюючи свою теорію Прокопович глибоко вивчає історію країни, спирається на ранньобуржуазні праці про державу і право Гоббса, Гроція, Пуффендорфа. Але при цьому він витворював свій оригінальний варіант теорії держави і державності. Ф.Прокопович пише ряд суспільно-політичних праць: «Слово о правде и чести царской», «Правда воли монаршей» та ін. де викладає основи ідеї міцної держави і застосовує їх безпосередньо до тогочасної Росії. По суті сам Ф.Прокопович і його теорія стають промотором реформ в цій країні і головною причиною її зміцнення. Без практичного застосування *просвіченого абсолютизму* за часів Петра I і продовження цієї політики після нього не було б тієї Росії яку ми знаємо.

Зупинемося докладніше на його *теорії просвіченого абсолютизму*. Першим принципом, на якому вона базувалася був *принцип загальної(всенародної) користі*: «Всяка верховна влада єдину свого встановлення причину кінцеву має - *всенародну користь*. Це лише знати народ мусить, що володар зобов'язаний його користю опікуватися, проте в справах опіки не народу, а єдиному Богові ... підлягає»[1]. За Прокоповичем ця опіка царя включає добробут своїх підданих, їх повчання(духовне і світське навчання), державну безпеку. Феодан Прокопович приходив до висновку, що громадські та військові справи є головними в обов'язку царів[1]. Другий принцип теорії Ф.Прокоповича - *принцип централізації*, який був однозначно направлений проти залишків феодальної роздрібленості. Щодо можливих державних устроїв, то Прокопович, як і інші дослідники проблем держави, вважав основними його формами аристократію, демократію й монархію. Оригінальна особливість підходу Прокоповича полягала в тому, що він не ставив питання про те *який з цих устроїв є найкращим*, а про те *«який тому або іншому народові найпотрібніший»* (в цьому звучанні питання піднімається політиками й сьогодні, зокрема в застосуванні до сучасної України). Ф.Прокопович пов'язує найкраще забезпечення *народної користі з сильною державою*, а сила держави вбачається ним у *єдності й неподільності* [1]. З цих позицій Ф.Прокопович жорстко критикує унію і католицизм (як інструменти внутрішнього поділу народу), аристократичну олігархію, обґрунтовує необхідність підпорядкування церкви світській владі. Створення «Духовного регламенту», який набув чинності закону, й заснування Синоду - орган управління Руською православною церквою, який підпорядковувався світській владі були практичним втіленням ідей Прокоповича[1, 5].

Можна промодельовати ситуацію у випадку, якби теорія *просвіченого абсолютизму* Ф.Прокоповича була практично застосована за тих часів для України (скажімо, через трансформацію гетьманства у монархію, що проглядалося за Б.Хмельницького). Без сумніву це могло докорінно змінити хід історичного процесу. Але умови склалися по іншому і геній Ф.Прокоповича в останній період його життя діяв в молодій Росії і для Росії.

ВИСНОВКИ

Навіть короткий опис життя та творчої діяльності Феодана Прокоповича, виконаний нами в рамках цієї статті, показує його як визначного українського діяча епохи Відродження, Реформації, Просвітництва. Різносторонність обдарувань, енциклопедичність знань, видатні досягнення в галузі науки, політики, без сумніву дозволяють поставити його в ряд геніїв людства. Разом з тим, слід констатувати слабку вивченість праць Ф.Прокоповича. На часі глибоке і погалузеве дослідження наукової спадщини українського мислителя. Напевно це можна здійснити зокрема

шляхом підготовки ряду цільових кандидатських та докторських дисертацій. Праці Ф.Прокоповича повинні обов'язково опрацьовуватися і використовуватися всіма укладачами вітчизняних підручників та посібників з *фізики, філософії, математики, астрономії, логіки, наук про державу і право*, а також вчителями шкіл та викладачами вузів України.

Актуальним є підготовка до видання повного зібрання творів Ф.Прокоповича.

Українським вченим у діаспорі теж доцільно присвятити свої дослідження вивченню і переосмисленню спадщини Ф.Прокоповича, а також досконалим перекладам його найзначніших праць, зокрема англійською.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ф.Прокопович. Філософські твори. I - III тт. - К.: Наукова думка. - 1979.
2. Рогович М.Д. Основні віхи життя та діяльності Ф.Прокоповича. Там же, с. 11-17.
3. УРЕС, т. III, с. 31.
4. Компан О. Під опікою Клію// Вітчизна, 1981, № 6, с.171-183.
5. Нічик В.М. Думки Ф.Прокоповича про Бога й природу, матерію і рух. Суспільно-політичні погляди Ф.Прокоповича//Ф.Прокопович. Філософські твори. I - III тт. - К.: Наукова думка. - 1979, с. 17-35; с. 77-100.
6. Чистович И. Феофан Прокопович и его время. СПб., 1868, с.576.
7. Прокопович Ф. Відділ рукописів ЦНБ НАНУ, шифр ДА/П 43 «Філ...».
8. Бруно Дж. Изгнание торжествующего зверя. СПб., 1914, с.162.
9. Спиноза Б. Переписка. М., 1932, с. 63-64.
10. Прокопович Ф. Відділ рукописів ЦНБ НАНУ, шифр ДП 300/П.
11. Кирик Д.П. Проблеми пізнання в творах Ф.Прокоповича//Ф.Прокопович. Філософські твори. I - III тт. - К.: Наукова думка. - 1979, с. 35-62.
12. Прокопович Ф. Сокращенное христианское учение..., СПб., 1765, с.4.